

PATSCH FERENC SJ

Globalizáció és spiritualitás Észrevételek a jelenkori vallásosság változó formáiról (I. rész)

BEVEZETÉS: VILÁGMÉRETŰ GONDOLKODÁSBELI ELMOZDULÁS?

Hadd kezdjem ezt a tanulmányt egy személyes történettel. A 2010/11-es és a 2011/12-es tanév első félévét Nairobiban (Kenya) töltöttem, a Kelet-Afrikai Katolikus Egyetemen kutatva és oktatva. Az odautazás során egy alkalommal Isztambulban kellett átszállnom. Hogy valahogy elússem a tranzit unalmas óráit, betértem körülnézni a repülőtéri könyvesboltba. A szótárakkal, útleírásokkal és a bestsellerponyvával tömött polcok között barangolva, végre ráakadtam a „Vallás és spiritualitás” feliratú standra. Nem ért meglepetésként, hogy a könyvek többsége az iszlámról szólt – végtére is Törökország muszlim többségű állam. Az sem tűnt különlegesnek, hogy burjánzik egyfajta hitvédelmi irodalom, amely szerint az iszlám az egyedül üdvözítő vallás, s hogy az a mai természettudománnyal a legteljesebb, szó szerinti összhangban van („Lám, már a Korán is beszél az ösrobbanásról!”) – hiszen muszlim körökben ez divatos téma manapság (csakúgy, mint két-három évszázada a keresztény szerzők teológiai műveiben...). Ám azt némi meglepetéssel (és alig titkolt meglepedettség-érzéssel) nyugtáztam, hogy a propagandairodalom mellett – *horribile dictu*: ugyan azon a polcon! – milyen békésen megférnek a buddhizmusról, a hinduizmusról és a kereszténységről szóló ismeretterjesztő művek is. Lám, valami új van születőben – gondoltam magamban. A globalizáció korában a vallási tolerancia terjedése feltartóztathatlannak látszik.

A globalizáció tagadhatatlan tény, bár az egyelőre nehezen felmérhető, hogy mind ez milyen következményekkel és kihívásokkal is jár a vallásgyakorlásra, különösen pedig a szerzetesi életre vonatkozóan. Ebben a dolgozatban nem megválaszolhatóan futurologiai kérdések fejtegetésére, s nem is a globalizáció kísérőjelenségeinek erkölcsi értékelésére vállalkozom. Sokan mérlegelték már a számos pro¹ és kontra² ér-

¹ Lásd pl. JAGDISH N. BHAGWATI: *In Defense of Globalization*, Oxford University Press, Oxford, 2004; ANTHONY GIDDENS: *Runaway World: How Globalization Is Reshaping our*

veket a folyamat közjával való összefüggéséről is.³ Vállalkozásom kevésbé ambiciózus: bízva abban, hogy – David Tracy híres könyvének címére utalva – a „jelen megnevezése”⁴ által – már pusztán a szembenézés révén is – érettebbekké leszünk, az alábbiakban arra teszek kísérletet, hogy először is feltérképezzem a globalizációnak nevezett jelenség fontosabb jellegzetességeit, főleg a spiritualitás szempontjából, majd kiemeljem annak a keresztény (különösen pedig a szerzetesi) spiritualitásra gyakorolt hatását. A két szempont – spiritualitás és globalizáció – egymással való összefüggése már e tárgyszavak meghatározásából is adódik, hiszen a spiritualitás – *per definitionem* – „összeköttetésben-létünk (*connectedness*) Istennel, emberi gyökereinkkel, a természet többi részével, másokkal és önmagunkkal”,⁵ míg a globalizáció lényege szerint „világszerte növekvő kölcsönös-összeköttetésben-létünkben (*interconnectedness*)”⁶ nyilvánul meg.

Lives, Routledge, New York, 2000; MARTIN WOLF: *Why Globalization Works*, Yale University Press, New Haven, CT, 2004, etc.

² Vö. DAVID C. KORTEN: *When Corporations Rule the World*, Kumarian Press – Berrett Koehler Publishers, West Hartford, Conn. – San Francisco, Calif., 1995 (magyarul: *Tőkés társaságok világhuralma*, Kapu, Budapest, 2006); TISSA BALASURIYA: Globalization, in Virginia Fabella – R. S. Sugirtharajah (eds.): *Dictionary of Third World Theologies*, Orbis Books, Maryknoll, N.Y., 2000, 91–94; FELIX WILFRED: Globalization or Peripheralization? *Jeevadhara: A Journal of Christian Interpretation* (Kerala, India), 25/145 (January 1995).

³ A kiegyensúlyozott elemzéshez vö. DAVID A. FRASER: Globalization, in William A. Dyrness – Veli-Matti Kärkkäinen (eds.): *Global Dictionary of Theology*, InterVarsity Press, Nottingham, 2008, 336–343, különösen: 338–339; PETER L. BERGER – SAMUEL P. HUNTINGTON: *Many Globalizations: Cultural Diversity in the Contemporary World*, Oxford University Press, Oxford, 2002.

⁴ Vö. DAVID TRACY: *On Naming the Present: Reflections on God, Hermeneutics, and Church*, Orbis Books, Maryknoll, N.Y., 1994.

⁵ „[O]ur connectedness to God, to our human roots, to the rest of nature, to one another and to ourselves”. VARIOUS EATWOT MEMBERS: Spiritualities, in Virginia Fabella – R. S. Sugirtharajah (eds.): *Dictionary of Third World Theologies*, i. m. 189–191, itt: 189. A témához lásd még K. C. ABRAHAM – BERNADETTE MBUY-BEYA (eds.): *Spirituality of the Third World: A Cry for Life*, Orbis Books, Maryknoll, N.Y., 1994; VIRGINIA FABELLA – PETER K. H. LEE – DAVID KWANG-SUN SUH (eds.): *Asian Christian Spirituality: Reclaiming Traditions*, Orbis Books, Maryknoll, N.Y., 1992; ENGELBERT MVENG (ed.): *Spiritualité et libération en Afrique*, L'Harmattan, Paris, 1987; JON SOBRINO: *Spirituality of Liberation: Toward Political Holiness*, Orbis Books, Maryknoll, N.Y., 1988.

⁶ „[I]ncreasing worldwide interconnectedness”. DAVID A. FRASER: *Globalization*, i. m. 336.

Globalizáció és spiritualitás

Ebben a dolgozatban három alapvető állítást teszek. Először amellett érvelek, hogy világunkban alapvető változás következett be, amelyet joggal nevezhetünk globalizációnak. Másodszor igazolom, hogy ez a változás kihívást jelent a kereszténységnek általában, benne pedig a szerzetesi életnek különösen is. Végül azt állítom, hogy a globalizáció kihívására a leghitelesebb válasz egy érettebb keresztény spiritualitás kifejlesztése. A tanulmány első felében az első tézissel, a második részében pedig a második és harmadik tétellel foglalkozom.

A GLOBALIZÁCIÓ MINT ÁTMENET AZ INFORMÁCIÓS TÁRSADALOMBA

Meglehet, a globalizáció szó nem túlságosan elegáns kifejezés – csakhogy manapság senki sem hagyhatja figyelmen kívül. Bár a szó az 1980-as években még alig volt használatban, mára mind az akadémiai nyelvben, mind a hétköznapi nyelvhasználatban minduntalan előfordul: alig néhány évtized alatt nélkülözhetetlen szereplőjévé vált a kulturális megbeszéléseknek éppúgy, mint az üzleti stratégiai tervezés szótárának vagy a politikai közbeszédnek. A szó maga mintha a semmiből jött volna, s ma egyszerűen mindenhol ott találjuk.

Csábító gondolat, hogy a globalizáció fogalmának valóban globális elterjedését egyszermind annak cáfolhatatlan bizonyítékának is tekintsük, amire a kifejezés utal. Ám nem elszórt következtetés ez? Vajon a világ, amelyben ma, a XXI. század elején élünk, valóban annyira különbözik elődeinktől? Nyomós érvek szólnak az igenlő válasz mellett. A szkeptikusok kétkedése ellenére⁷ számos kétségbevonhatatlan tény és megalapozott kutatás arra utal, hogy csaku-

⁷ „Szkeptikus” jelzővel sokféle irányzatba sorolható szerző illethető: *radikálisok* (pl. ROBERT GILLPIN: *Global Political Economy: Understanding the International Economic Order*, Princeton University Press, Princeton, 2001), akik szerint a globalizáció csak a nyugati/amerikai imperializmus újabb elnevezése; *konzervatívok* (pl. SAMUEL HUNTINGTON: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Touchstone Books, London, 1998, magyarul: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, Európa, Budapest, 1998), akik a globalizációt a nemzetközi viszonyokat a domináló államok befolyásának tekintik; továbbá *szociáldemokraták*, *multikulturalisták* és *ökológiai aktivisták* stb. Nézetem szerint a szkeptikusok álláspontjához hasonlóan, akik szerint „lényegében semmi új sincs” a jelenlegi világban, egyoldalú és helytelen a „technokraták” vagy „kozmpolitikák” nézete is, akik futurisztikus elképzeléseket táplálva teljes diszkontinuitást feltételeznek a mai és a korábbi világ és életmód között (pl. IAN MORRIS: *Why the West Rules – For Now: The Patterns of History and What They Reveal About the Future*, Profile, London, 2010).

gyan valami lényeges változás történt. Bár a folyamat keretei és várható következményei még máig sem körvonalazódtak teljes mértékben, annyi azonban túlzás nélkül állítható, hogy korunkban történelmi *átmenet* zajlik. Korunk az *információs* korszakba való átlépés ideje – annak minden gazdasági, társadalom-politikai és kulturális következményével.

Mit is értsünk ezen? Az elmúlt körülbelül fél évszázadban az Egyesült Államokban és más technológiailag fejlett országokban a társadalom és a kultúra területén olyan jelentős elmozdulás történt, amely egy úgynevezett „információs társadalom”, „információs korszak”, avagy „posztindusztriális kor” felé mutat.⁸ Tekintettel ennek az elmozdulásnak a fokozatosan növekvő, globális hatására, néhány vezető teoretikus úgy véli, hogy a változások ugyanolyan alapvetőek és lényegesebbek lesznek, mint egykoron a vadászó-gyűjtögető társadalomnak a mezőgazdasági társadalomba való átmenete, vagy ez utóbbinak az ipari társadalommá történő továbbfejlődése.⁹ A jelenkori változások gyökerei persze sokkal régebbre nyúlnak vissza, s leginkább talán egy a kultúránkban a közelmúltban bekövetkezett *csalódásból* eredeztethetők.

„MENEKÜLŐ VILÁG”: GLOBÁLIS CSALÓDÁS A FELVILÁGOSODÁSBAN

A korunkat leginkább meghatározó szellemi változások eredete a XVII. századi természettudományos és technikai forradalomban, valamint a XVIII–XIX. századi európai racionális gondolkodásban keresendők. A mai nyugati típusú ipari társadalom és kultúra a felvilágosodás szellemi mozgalmában fogant. A kortárs gondolkodás olyan – többségében angol, francia és német – írók és gondolkodók hatására alakult,¹⁰ akik élesen szembehelyezkedtek a tekintélyekkel és a hagyománnyal, különösen pedig a *vallási* autoritásokkal és az *egyházi* tradícióval.

⁸ Vö. MANUEL CASTELLS: *The Rise of the Network Society*, Blackwell Publishers, Malden, Mass., 1996; DANIEL BELL: *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*, Basic Books, New York, 1973.

⁹ Egyebek közt Fukuyama is egyetérteni látszik ezzel az értelmezéssel, vö. FRANCIS FUKUYAMA: *The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order*, Profile Books, London, 1999, 3–8 (magyarul: *A nagy szétbomlás. Az emberi természet és a társadalmi rend újjászervezése*, Európa, Budapest, 2000, 15–21).

¹⁰ Vö. Julien Offray de la Mettrie (†1751), Claude Adrien Helvetius (†1771), Shaftesbury (†1713), Voltaire (†1778), Denis Diderot (†1784), Dietrich von Holbach (†1789), Gottfried Ephraim Lessing (†1781) és mások.

Globalizáció és spiritualitás

Ők a tekintélyt és a hagyományt a gyakorlati élethez való egészséges, dogma-mentes, racionális viszonyulással akarták helyettesíteni. A felvilágosodás filozófusai a következő egyszerű, és felettebb hatásosnak látszó előfeltevésből indultak ki: minél inkább képesek vagyunk az értelem segítségével felfogni a világ működését, annál inkább saját érdekeink és céljaink szolgálatába állíthatjuk azt. Az enciklopédistáktól kezdve egészen Karl Marxig (1818–1883) kultúránk meghatározó teoretikusai abban reménykedtek, hogy az emberiség végül képessé válik arra, hogy meghatározza és irányítsa a történelem folyását. Úgy tűnt, küszöbön áll, hogy megszabadulunk végre a múlt szokásaitól és előítéleteitől, idővel pedig teljes mértékben ellenőrzésünk alá vonjuk a jövőt.

Csakhogy a felvilágosult gondolkodók naiv haladáshitét a történelmi tapasztalat nem igazolta. Az ész korlátlan uralma révén beköszöntő földi paradicsom, az általános igazságosság és jólét, a békés és jóindulatú világpolgárok által irányított harmónia és ráció „szép új világa” helyett két világháború jött el; s a náci ipari méretű emberirtásának borzalmai, valamint a kommunista ideológia pusztító következményei végzetes csapást mértek az európai gondolkodás felvilágosult optimizmusára. A több százmillió emberéletet követelő konfliktusok és az apokaliptikus szenvedés, melynek a múlt század a történelmi tanúja, nehezen feldolgozható és keserű kijózanodást hozott.¹¹ A világ, ahelyett, hogy készséggel simult volna kezeink alá, mintha éppenséggel kisiklott volna közülük: Anthony Giddens találó kifejezésével „menekülő világ” lett.¹² Ráadásul az emberi beavatkozás, az ipari tevékenység nem várt, mára csaknem jövátelhetetlen, negatív mellékhatásokat eredményezett.

GLOBÁLIS PROBLÉMÁK, AGGASZTÓ ADATOK

Sokan, akik ma – bármely földrészen – a mezőgazdaságban dolgoznak, azt állítják, hogy valami megváltozott a természet ritmusában és az évszakok válto-

¹¹ A globalizáció kezdetének időzítése a különböző szerzőknél más és más időszakra esik. Marx alapján az 1500-as évekre tehető (a modern kapitalizmus); Wallerstein az 1500-as évekre (a modern világrendszer); Robertson az 1500-as évekre, valamint az 1870–1920-as évekre (a multidimenzionális); Giddens az 1800-as évekre (a modern kor); Tomlinson az 1960-as évekre (a kulturális planetarizáció) datálja. Vö. JAN NEDERVEEN PIETERSE: *Globalization & Culture: Global Mélange*, Rowman & Littlefield Publishers, Plymouth (U.K.), 2009, 67–70.

¹² ANTHONY GIDDENS: *Runaway World*, i. m.

zásában. Mind az utca emberének felületes benyomása, mind pedig a szakértők adatai azonos tendenciát jeleznek – Földünk melegszik.

1998 júliusa valószínűleg a legmelegebb hónap volt a világtörténelemben, 1998 pedig talán abszolút értékben a legmelegebb év. A nyári hónapokban számos európai országban tartósan 40 C fok fölötti hőmérsékleti eredményeket mértek, és az év első nyolc hónapjában sorra dőltek meg az adott hónapra vonatkozó hőmérsékleti rekordok. A nyári hónapokban az emberek tikkadtan panaszkodtak a jóléti társadalmak polgárai magasabbra állították a légkondicionáló berendezések kapcsológombját, a nagyvárosokban pedig esetenként 30–40 százalékkal megemelkedett a vízfogyasztás.¹³ Csakhogy a következmények nem azonos mértékben sújtották a világ népességét. Ami az északi féltekén – elsősorban Európában és Észak-Amerikában – intenzívebb elektromos áramfogyasztást és az elektromos szolgáltató rendszer esetenkénti összeomlását jelentette, valamint fokozottabb figyelmet az szociális gondozás terén, az a föld déli, szegényebb felén gyakran természeti katasztrófák formájában jelentkezett – nemegyszer tragikus következményekkel.

Afrika – különösen annak Szahara alatti vidéke – különösen is sérülékeny a klímaváltozás szempontjából. A kontinens írott történetében regisztráltak legmelegebb esztendő mindegyike 1987 után következett be, és 1998 volt az összesítésben a legmelegebb év.¹⁴ Kelet-Afrikában például az Etiópiai Nemzeti Meteorológiai Szolgálat Hivatala (*Ethiopian National Meteorological Services Agency*) szerint Kr. e. 253-tól Kr. u. 1-ig átlagosan hét évenként jeleztek aszályt vagy éhínséget. Az 1500-tól 1950-ig eltelt 450 évben 69 aszályt jegyeztek fel, ami újra csak hétevenként egy aszályos év. 1950 után 18 aszályos év volt 38 év alatt, ami azonban már két évenként egy aszályos évet jelent.¹⁵ Az 1983 és 1985 között pusztító aszály idején a becslések szerint négyszázezer és egymillió között volt az éhínség áldozatainak száma. Az 1999–2000 évi aszály volt a legsúlyosabb 1961 óta Kelet-Afrikában, a klimatológiai szempontból súlyosabbnak számított, mint az 1984-es évi. Az esős évszak elmaradása Afrika szarván 2000-ben, valamint az azt követő két éves időszak az egyenetlen esőzésekkel súlyos élelmiszerhiányt okozott, és az állatállomány olyan mértékű pusztulását eredményezte, amelyre nem volt példa az 1980-as évek

¹³ ANTHONY GIDDENS: *Runaway World*, i. m. 38.

¹⁴ MIKE HULME – RUTH DOHERTY – TODD NGARA – MARK NEW – DAVID LISTER: African climate change: 1910–2100, *Climate Research* 17 (2001) 145–168.

¹⁵ ENGIDA MERSHA – VIJENDRA K. BOKEN: Agricultural drought in Ethiopia, in Vijendra K. Boken – Arthur P. Cracknell – Ronald L. Heathcote (eds.): *Monitoring and predicting agricultural drought: A global study*, Oxford University Press, Oxford, 2005, 227.

Globalizáció és spiritualitás

óta. Súlyos aszály sújtotta Észak-Kenyát és Dél-Etiópiát, ugyanígy Szudánt, Szomáliát, Tanzániát és Eritreát is. Az aszály Kenyában, Szomáliában, Mozambikban és Tanzániában részben folytatódott 2001-ben is. A régióban mind a hosszú esők évszaka (márciustól júniusig), mind pedig a rövid esők évszaka (októbertől novemberig) 2004-ben jóval az átlag alatt maradt, ami Kelet-Afrikában jóformán minden évszakra kiterjedő aszályt eredményezett.¹⁶

Magától értetődően adódik a kérdés: vajon a világ éghajlatának hőmérsékleti változása emberi beavatkozás eredményének tudható be? Senki sem lehet bizonyos benne, ám jó okkal feltételezhető, hogy ez a helyzet. Túl sok bizonyíték áll rendelkezésre ahhoz, hogy tagadjuk ennek lehetőségét.¹⁷ A globális ipari fejlődés következményeképpen megváltozott a világ éghajlata, és ez nagymértékben befolyásolta földi élőhelyeink alakulását is. Senki sincs tisztában azzal, hogy a későbbi változások milyen következményekkel járnak majd, és milyen veszélyeket rejtnek. Mára bizonyos mértékig mindannyian tudatában vagyunk a helyzet súlyosságának – és ez nem kis mértékben a globális kommunikáció információs technológiai forradalma révén vált lehetségessé.

INFORMÁCIÓS FORRADALOM: ÚTBAN A HÁLÓZATI TÁRSADALOM FELÉ

A XIX. század közepén egy Massachusetts-állambeli arcképfestő, Samuel Morse, ékes korabeli angolsággal frissen szerkesztett elektromos távírója segítségével a következő egymondatos üzenetet továbbította: „Mit művelt Isten?” (*What hath God wrought?*). Védhető az a kissé bombasztikusan hangzó kijelentés, miszerint ezzel az eseménnyel az emberiség kultúrtörténete új fázisba lépett. Soha korábban nem volt ugyanis lehetséges üzenetet küldeni egy látótávolságon kívüli álló másik embernek anélkül, hogy azt valaki el ne vitte volna valahonnan valahová. Csakhogy a folyamat ezzel nem állt meg; csupán elkezdődött. Morse forradalmi felfedezése mindössze egy hosszú és drámai mértékben gyorsuló ütemű fejlődési folyamat első lépésének tekinthető, amely mára világunkat – Nicholas Negroponte kifejezésével élve – digitális világgá tette.¹⁸

¹⁶ LUANNE OTTER – DANIEL O. OLAGO – ISABELLE NIANG-DIOP (eds.): *Global Change Processes and Impacts in Africa: A Synthesis*, East African Educational Publishers, Nairobi, 2007, 50–52.

¹⁷ A legújabb eredményekről vö. a dél-afrikai Durban városában 2011. november 28. és december 9. között tartott *Climat Change Conference*.

¹⁸ Vö. NICHOLAS NEGROPONTE: *Being Digital*, Alfred A. Knopf, New York, 1995. Az információs technológia legfontosabb áttöréseire számos területen (pl. energiaforrások, orvosi alkalmazás, transzplantációs- és nanotechnológia stb.) a XX. század utolsó két évtizedében került sor.

Ennek a forradalomnak egy további nevezetes eseményére 1975-ben került sor, helyszíne pedig – némiképp szokatlan módon – az amerikai Seattle város egyik külvárosi családi házához tartozó garázs. Itt dolgozott ugyanis akkoriban két fiatalember, Paul Allen és gimnáziumi barátja, Bill Gates, lázasan és éjt nappallá téve, egy mini-számítógép megtervezésén, amely nem sokkal később a *Microsoft Corporation* megalapításához vezetett. Teljesítményük – az internet létrehozásával kombinálva – sok szempontból tovább forradalmasította a személyközi kommunikációt, hihetetlen mértékben átalakítva a modern ember szabadidős és munkatevékenységét: levelezési, üzletkötési (vásárlási) és szórakozási szokásait. Érdeemes felfigyelni arra, hogy itt nem csupán arról a néhány tízmillió emberről van szó, akik naponta használják a számítógépet! Ma a műholdas hírközlés segítségével mintha az egész emberiség drámai mértékben szakított volna korábbi „röghöz kötött” múltjával, archaikus, a lokálshoz kötődő perspektívájával. Az első kereskedelmi műholdat csak 1969-ben állították pályára; ma azonban több mint 200 ilyen műhold kering a föld körül, s ezek mindegyike elképzelhetetlen mennyiségű információforgalmat bonyolít.¹⁹ Digitális világunkban a közösségi élet kerete immár olyan közeg, amely okkal nevezhető „hálózati társadalomnak” (*network society*).²⁰ A nemzetgazdaságok szerte a világon egymással szoros és kölcsönös, globális kapcsolatba léptek (*interdependent*), a kapcsolat új formáját vezetve be a gazdaság, az állam és a társadalom egyes tagjai között, egyfajta átalakítható geometriai rendszer szerint.

¹⁹ Vö. FASHANG RAJAE: *Globalization On Trial: The Human Condition and the Information Civilization*, International Development Research Centre, Ottava, 2000, ix. Rajae a filozófus és politológus Hannah Arendtet (1906–1975) idézi, aki azt állította, hogy egy 1975-ben bekövetkezett esemény egyszer s mindenkorra megváltoztatta az emberi körülményeket: egy szovjet földmegkerülő műhold korábban soha nem látott fényképeket készített a Földről.

²⁰ A „hálózati társadalom” fogalmához lásd MANUEL CASTELLS: *The Rise of the Network Society*, Wiley-Blackwell, Oxford, 2010²; MANUEL CASTELLS: *Toward a Sociology of the Network Society*, in George Ritzer – Zeynep Atalay (eds.): *Readings in Globalization: Key Concepts and Major Debates*, Wiley-Blackwell, Oxford, 2010, 246–252; PETER MARCUSE: *Depoliticizing Globalization: From Neo-Marxism to the Network Society of Manuel Castells*, in *ibidem*, 252–259. Az információs technológia körébe beletartozik a mikro-elektronika, a számítástechnika (hardware és software), a telekommunikáció/közvetítés, az opto-elektronika, valamint a géntechnológiai módosítások robbanásszerű fejlődése, továbbá ezek alkalmazásai; legújabbban pedig a biológia, az elektronika, az informatika konvergenciájáról beszélnek az alkalmazás területén, vö. MANUEL CASTELLS: *The Rise of the Network Society*, i. m. 29.

Globalizáció és spiritualitás

Ráadásul nem csupán a kommunikáció által áthidalható távolság léptéke fejlődött szédületes ütemben, de az is, hogy hány embert vagyunk képes egyetlen kommunikációs térbe egyesíteni. Az, hogy a média-technológia hány embert ér el, minden egyes újabb mérföldkő átlépésével nagyságrendekkel növekszik. Az első rádiókészülék megszólalásától számítva 40 évbe telt, míg a rádióhallgatók száma az Egyesült Államokban elérte az 50 milliós küszöbértéket. Ugyanezt a számot a személyi számítógépek 15 év alatt érték el. Az internetnek pedig mindössze 4 évre volt szüksége ahhoz, hogy 50 millió ember számára legyen rendszeresen elérhető.²¹ Az azonnali elektronikus kommunikáció nem csupán azt eredményezi, hogy hírek és információk jussanak el minél gyorsabban másokhoz, hanem életünk szövetének egészét is megváltoztatja – a gazdagokét éppúgy, mint a szegényekét.

Ez a fejlődés – akár örülünk neki, akár nem – egy tagadhatatlanul globális kultúrához vezetett, amelynek látható megnyilvánulási formái a populáris kultúrában érhetők tetten, például néhány (túlnyomórészt amerikai tulajdonú és székhelyű) üzleti vállalkozás formájában (ilyen az Adidas, a McDonald's, a Disney vagy az MTV). A populáris kultúra az egész világon áthatja az emberek széles tömegeit, és ennek hatását nehéz volna túlértékelni. Ennek érzékeltetésére az osztrák-amerikai szociológus, Peter L. Berger egyetlen statisztikai mutatót emel ki: 1970-ben a chilei háztartások 10,3 százalékában volt televízió – míg 1999-re ez a szám 91,4 százalékra emelkedett. Nyilvánvalóan súlyos hiba volna alábecsülni a jelentőségét és hatékonyságát ennek az egyetlen kulturális mutatónak, különösen, ha azt is hozzátesszük, hogy – bár néhány televíziós csatorna Chiléből sugároz – a programok túlnyomó többsége külföldről, nagyrészt az Egyesült Államokból fogható.²²

Végső soron az, amit globalizációnak nevezünk, az emberek és intézmények közti interakciók kibővülését, kitágulását és felgyorsulását vonja maga után, bevonja a folyamatba a tőkés társaságokat éppúgy, mint a nem-kormányzati szervezeteket és a kormányokat. Olyan megállíthatatlan folyamat ez, amelynek tagadhatatlanul gazdasági hatásai is vannak – s ezeknek hatását még aligha tudjuk felmérni.

²¹ Vö. ANTHONY GIDDENS: *Runaway World*, i. m. 28–31.

²² Vö. PETER L. BERGER: Introduction, in Peter L. Berger – Samuel P. Huntington: *Many Globalizations*, i. m. 6–7.

GAZDASÁGI GLOBALIZÁCIÓ: A PÉNZHEGYEK MOZGATÁSA

Mára a világkereskedelem mértéke sokkal magasabb szintet ért el, mint valaha az emberiség korábbi történelmében, és az sem meglepő talán, hogy a termékek, javak és szolgáltatások sokkal szélesebb körét foglalja magában, mint bármikor korábban. A legszámottevőbb különbség mégis a pénzügyi és tőkeáramlás mértékében érhető tetten – s talán ez példázhatja számunkra leginkább az információs technológia korába történő átlépés jelentőségét is.

A mai gazdaság működésének megértéséhez persze figyelembe kell venni az a tény is, hogy a mai üzleti tranzakciók *elektronikus pénz* segítségével történnek.²³ Az elektronikus pénz olyan fizetőeszköz, amely csak a számítógépek képernyőin, számjegyek formájában létezik, mégis rövid időn belül képes destabilizálni látszólag sziklaszilárd alapokon álló gazdaságokat is. Az új globális elektronikus gazdaság résztvevői – a pénzügyi alapokat kezelő menedzserek, a bankárok, az üzleti korporációk ügyvezető igazgatói, valamint az egyéni befektetők milliói – óriási mennyiségű tőkét képesek a világ egyik részéből a másikba mozgatni csupán az eger gombjával való kattintás segítségével. Hogy ennek volumenéről képet alkothassunk, hasznos lesz idézni a brit szociológus és közgazdász, Anthony Giddens hasonlatát:

„A világ pénzügyi tranzakcióinak mértékét ma rendszerint az amerikai dollárban számolják. Egymillió dollár a legtöbbünk számára sok pénz. Ha ezt az összeget százdolláros címletekben kötegeljük, az eredmény egy 8 inch [kb. 20 cm] magas bankjegyköteg lesz. Egymilliárd dollár – ami ezermillió – ilyen kötegekben egymásra halmozva magasabb volna, mint a Szent Pál Székesegyház. Egytrillió dollár – azaz milliószor millió – 120 mérföld [kb. 200 km] magasságú volna, ami 20-szor magasabb a Mount Everestnél. Manapság pedig jóval több mint egytrillió dollár fordul meg ma *naponta* a globális valutapiacon.”²⁴

Könnyű belátni tehát, hogy a jelenlegi világkereskedelem semmilyen korábbi korhoz nem fogható mértékű. Csakhogy a globalizáció nem csupán technológiai és gazdasági jelenség, hanem legalább ugyanennyire politikai és kulturális is. Hiszen a termelés egész rendszere is csak azért globalizálódhatott, mivel

²³ A modern közgazdaságtan kialakulásának szemléletes magyarázatához vö. DAVID C. KORTEN: *When Corporations Rule the World*, i. m. (magyarul: *Tőkés társaságok világuralma*, i. m.).

²⁴ ANTHONY GIDDENS: *Runaway World*, i. m. 27–28.

Globalizáció és spiritualitás

az olcsó információs technológia mind könnyebbé teszi, hogy információt juttassunk át a nemzetállamok határain, és mert lehetővé vált a gyors kommunikáció a televízió, a rádió, az e-mail és a közösségi hálózatok révén. Mindezek a tényezők pedig együttesen hatékonyan járulnak hozzá a nemzeti közösségek és államok régente megállapított határainak lebomlásához.²⁵ Ez pedig új fejezetet nyit meg – s nem kevés következménnyel jár a folyamatban résztvevők spiritualitásának változására nézve.

A NEMZETÁLLAMOKTÓL EGY DEMOKRATIKUS VILÁGKORMÁNYIG

A mindinkább globalizálódó gazdaság korában – néhányan legalábbis így vélik – a nemzetállamok leginkább kihálásra váró dinoszauruszokra hasonlítanak.²⁶ Van némi igazság ebben: a nemzetállamok sorsa csakugyan egyre növekvő mértékben függ olyan gazdasági döntésektől, amelyeket a világ más részein hoznak meg. Politikai értelemben egyetlen állam sem sziget többé – hosszú távon egyszerűen lehetetlen az izoláció fenntartása. Ugyanezen okból – amint azt Észak-Korea brutális diktatúrájának esetén, vagy a kubai példán láthatjuk – az egyénieskedő nemzeti gazdaságpolitika sem lehet többé olyan hatékony, mint az

²⁵ A világkormányzat szükségességével kapcsolatban vö. MARGARET P. KARNS – KAREN A. MINGST: *International Organizations: The Politics and Processes of Global Governance*, Lynne Rienner Publishers, Boulder, Colorado, 2010, 289–553; továbbá JAMES N. ROSENAU: *Governance in a New Global Order*, in David Held – Anthony G. McGrew (eds.): *The Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalization Debate*, second edition, Polity Press, Cambridge, 2008, 223–233; valamint DAVID HELD – ANTHONY MCGREW (eds.): *Globalization Theory: Approaches and Controversies*, Polity Press, Cambridge, 2007, 225–260. Mint láttuk, kulcsfontosságú technológiai és gazdasági felfedezések könnyítették meg a kommunikáció és a közlekedés hálózatának kialakulását, amelyek átívelnek a hagyományos határokon. A világ bármely pontján az emberek mindjobban olyan döntések és akciók hatása alá kerülnek, amelyeket a világ más pontjain hoznak. A ma végbemenő folyamatokról és az Egyesült Államok vezető szerepéről vö. JEAN-MARC COICAUD: *Beyond the National Interest: The Future of UN Peacekeeping and Multilateralism in an Era of U.S. Primacy*, United States Institute of Peace Press, Washington, D.C., 2007.

²⁶ Vö. pl. KENICHI OHMAE: *The End of the Nation State: The Rise of Regional Economies*, Harper Colins Publishers, London, 1996; MICHAEL MANN: *Has Globalization Ended the Rise of the Nation-State?*, in David Held – Anthony McGrew (eds.): *The Global Transformations Reader*, i. m. 135–146.

valaha lehetséges volt. Ma váratlan tényezők – például politikusok, bankárok és katonák akciói vagy egyszerű bejelentései – is nagymértékben meghatározhatják a tőke áramlásának és a tőkés társaságok terjedésének irányát, ráadásul e tényezők hatása messze nem áll meg a nemzeti határoknál. A javak és szolgáltatások áramlását jelentős mértékben a reklámok által manipulált fogyasztói igények határozzák meg – szintén határokat átívelő módon. A nemzetállamok ezért mára gazdaságilag hátrányba kerültek a regionálisan együttműködő államformációkkal szemben. Ennek jele, hogy új gazdaságpolitikai kapcsolódások jöttek létre, például Dar es Salaam és Nairobi között, Szingapúr, Malajzia más részei, vagy éppen Indonézia között, mint ahogy az is ennek bizonyítéka, ahogy az utóbbi időben jelentős mértékben átalakult Hongkong és a kínai szárazföld kapcsolata. Ezért helyesebbnek látszik a nemzetállamok kihalása helyett arról beszélni, hogy azok a szemünk láttára alakulnak át: bár ma is erősek és politikai vezetőik fontos szerepet játszanak a világban, polgáraiknak és vezetőiknek újra kell gondolniuk önazonosságukat, mivel a régi formák helyett fokozatosan a nagyobb régiókat figyelembe vevő politikai megoldások kerülnek előtérbe.²⁷

Ezzel egyidejűleg a politikai gondolkodás nagymértékű átalakulásának is tanúi vagyunk. Annak ellenére persze, hogy a demokratizálódás folyamata világszerte kibontakozóban van,²⁸ elhibázott lenne egy vezetés nélküli világot jö-

²⁷ Anthony Giddens mellett érvel, hogy a hidegháborús időszak után a nemzetállamoknak lényegében nincsenek többé ellenségeik. A koszovói háború sem nemzetek között zajlott, hanem az „egy régi stílusú territoriális nacionalizmus és egy új, etikai indítékok által vezérelt intervencionalizmus konfliktusa volt (*It was a conflict between old-style territorial nationalism and a new, ethically driven interventionism*).” Ma a nemzetek – így Giddens – inkább „kockázatokkal és veszélyekkel, semmint ellenségekkel” (*risks and dangers rather than enemies*)” néznek szembe, ami „természetüket illető lényegi elmozdulást (*massive shift in their very nature*)” jelent; vö. ANTHONY GIDDENS: *Runaway World*, i. m. 39.

²⁸ A demokrácia, amely Európa keleti felének politikai átalakulásában olyan jelentős szerepet játszott, az egész világon elterjedőben van. Az első világháború előtt a világon mindössze négy olyan ország létezett, ahol a nőknek választójoguk volt: Finnország, Norvégia, Ausztrália és Új-Zéland. Svájcban egészen 1974-ig nem választhattak a nők. Európán, Észak-Amerikán és Ausztrálián kívül csak kevés országban működött tartós demokrácia (egy szép kivétel pl. a közép-amerikai Costa Rica). Ráadásul az 1930-as években a már létező demokráciák némelyike – Németország, Olaszország, Ausztria, Spanyolország és Portugália – visszaesett az autokratikus berendezkedésű államformába vagy a katonai diktatúrába. Néhány évtizede azonban egyszerűen mintha megváltozott volna. Az 1970-es évek óta a demokratikus kormányzatok száma a világon megduplázódott; számuk több mint harminccal emelkedett, miközben

vendölni. Globális pénzügyi-gazdasági krízisek vagy olyan környezeti problémák, mint földünk éghajlatváltozása nem oldhatók meg nemzeti szinten – s akkor még nem is beszéltünk a nemzetközi bűnüldözés fontosságáról, a nukleáris fegyverek terjedésének katoná-politikai kérdéséről, a terrorizmus fenyegetéséről, a világméretű járványok valószínűségének emelkedéséről, a migrációról, vagy az élelem és vízellátás, valamint az ökológia gondjairól. Globális problémák globális megoldásokat követelnek. Ebből nyilvánvaló, hogy az egész folyamat nem végződhet az „anything goes” anarchiájában. Az államok és birodalmak, amelyeknek csak saját határainkon belül van meg a szuverenitásuk, képtelenek hatékonyan szembenézni a fenti problémákkal – csakhogymár megszületőben van az alternatív megoldás is. Úgy tűnik, a fejlődés logikai végpontja egy demokratikus világkormány létrejötte lesz.

1945-ben kevesebb mint egy hónappal azelőtt, hogy atombomba pusztította el Hirosimát és Nagaszakit, Albert Einstein a *The New York Times*-nek adott interjújában világos szavakkal fejtegette: „A civilizáció és az emberi faj megmentésének egyetlen eszköze egy világkormány létrehozásában áll.”²⁹ Miután nyilvánosan gúnyt űztek belőle, mint aki naiv szaktudósként olyan dolgokba szól bele, melyekhez nem ért, Einstein még határozottabban megismételte: „Ha a világkormány ötlete

egyetlen ország sem veszítette el demokratikus berendezkedését. Az első hullámban néhány európai ország a Földközi-tenger környékén – Görögország, Spanyolország és Portugália – állította helyre demokráciáját; egy második hullámban közép- és dél-amerikai országok (összesen 12 állam) állították fel vagy helyre saját demokráciájukat (beleértve Brazíliát és Argentínát is); majd az 1989-es fordulatot követően régióink, Kelet-Közép-Európa és néhány szovjet utódtagköztársaság; melyek példáját számos afrikai állam is követte. Ázsiában az 1970-es évek óta Dél-Korea, Tajvan, a Fülöp-szigetek, Banglades, Thaiföld és Mongólia vált demokratikussá; India pedig 1947-es függetlensége óta töretlenül őrzi demokratikus alkotmányát. Vajon minek tudható be mindez? Talán valóban igaza volt Winston Churchillnek, aki szerint, bár a demokráciáról, mint államformáról minden rossz elmondható, egy valami mégis mellette szól: hogy nincs nála jobb? Az emelkedő életszínvonalal egyenes arányban az embereknek mintha igényük támadna politikai jogaik gyakorlására is – s ez bizony nem kis problémát okoz a világban még fennálló kommunista autokráciák vagy félféudális monarchiák vezetőinek, Kínától egészen az arab világig. Akárhogyan legyen is, „globális faluvá” zsugorodott világunknak, melyben különböző kultúráknak kell békésen egymás mellett élniük, talán csakugyan nincs más választása, mint – örömmel vagy fogcsikorgatva – tolerálni a (nem ön- és közveszélyes) különbözőséget.

²⁹ „The only salvation for civilization and the human race lies in the creation of world government”. ALBERT EINSTEIN: *The New York Times*, September 15, 1945, idézi IAN MORRIS: *Why the West Rules – For Now*, i. m. 610.

nem életképes, akkor csak egyetlen életképes jövőkép van: az embernek ember általi általános kipusztítása.”³⁰ „Ha visszanézünk az elmúlt 15.000 évre”, summázza véleményét a brit történész, Ian Morris, „akkor úgy tűnik, Einstein helyesen ítélte meg a történelem irányát”.³¹ Valójában a kőkorszaki első falvaktól a korai államokig (Uruk, Shang), a korai birodalmaktól (Assíria és Quin) az óceáni birodalomig (Brit Birodalom) világos trend figyelhető meg, amely mind nagyobb politikai egységek kialakulása felé mutat.³² A Harvard Egyetem politikatudományos kutatója, Robert O. Keohane több mint negyed századdal ezelőtt azt profétálta, hogy az egyeduralkodó rezsimeknek csillaga leáldozik a világban, és előre megjósolta az amerikai hegemonia végét is.³³ A kulturális amerikanizáció³⁴ sem fog vég nélkül

³⁰ „If the idea of world government is not realistic, then there is only one realistic view of our future: wholesale destruction of man by man”. Albert Einstein Archives (Hebrew University, Jerusalem) 28–817, idézi IAN MORRIS: *Why the West Rules – For Now*, i. m. 610.

³¹ IAN MORRIS: *Why the West Rules – For Now*, i. m. 611. Számos szerző úgy látja, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezete az egyetlen olyan intézményes jel, amely reményre ad okot, hogy valaha is képesek leszünk megoldani az emberiség legnagyobb környezeti, a fejlődést illető és humanitárius problémáit. Vö. pl. KEVIN P. CLEMENTS – NADIA MIZNER (eds.): *The Center Holds: UN Reform for 21st-Century Challenges*, Transactin Publishers, New Brunswick (USA) – London (UK), 2008.

³² FRANCIS FUKUYAMA: *The Origin of Political Order: From Prehuman Times to the Franch Evolution*, Straus & Giroux, Farrar, 2011. Paul Kennedy ugyanebben az irányban érvel, amikor ezt állítja: „A XX. század folyamán egyedülálló fejlődés következett be az emberiség történetében. Olyan államok, amelyek Thuküidésztől Bismarckig szuverén függetlenségigényükkel határozták meg magukat, fokozatosan egységre léptek annak érdekében, hogy nemzetközi szervezeteket hozzanak létre a béke előmozdítására, az agresszió megfékezésére, a diplomáciai ügyek szabályozására nemzetközi törvénykönyvet alkottak, hogy bátorítsák a társadalmi fejlődést és elősegítsék a jólétet. (*In the course of the twentieth century, there occurred a development unique in the story of humankind. States that had defined themselves, from Thucydides to Bismarck, by their claims to sovereign independence gradually came together to create international organizations to promote peace, curb aggression, regulate diplomatic affairs, devise an international code of law, encourage social development, and foster prosperity.*)” PAUL KENNEDY: *The Parliament of Man: The Past, Present, and Future of the United Nations*, Random House, New York, 2006, xiii.

³³ ROBERT O. KEOHANE: *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*, Princeton University Press, Princeton, 1985, különösen: 182–216. A hidegháború utáni időszakra vonatkozóan lásd I. WILLIAM ZARTMAN (ed.): *Imbalance of Power: US Hegemony and International Order*, Lynne Rienner Publishers, London, 2009.

Globalizáció és spiritualitás

folytatódni. A szuperhatalmak – így, többes számban mondva – a jövőben mind rákényszerülnek majd, hogy együttműködjenek egymással. A közelmúltban úgy tekinthettünk a globális amerikai birodalom megszületésére, mint a XXI. század „logikus kimenetelére”, és megjósolhatjuk – amint a gazdasági egyensúly nyugattal ellentétes irányba billen – a kínai globális birodalom felemelkedését a XXI. század

³⁴ A szociológus Peter L. Berger éles szeműen állapította meg, hogy a „globalizáció” fogalma a mai közbeszédben fokozatosan érzelmileg terheltté vált. „Néhányak számára – írja Berger – ez a szó a nemzetközi civil társadalom ígéretét hordozza, amely összhangban áll a béke és a demokratizálódás új érájával. Mások számára mindez inkább az amerikai gazdasági és politikai hegemonia fenyegetését jelenti, annak kulturális következményeivel együtt, ami egyfajta homogenizált Disneylandet vetít előre (amit egy francia kormányhivatalnok bájos egyszerűséggel »kulturális Csernobilnak« nevezett).” PETER L. BERGER – SAMUEL P. HUNTINGTON (eds.): *Many Globalizations*, i. m. 2; vö. még G. JOHN IKENBERRY: *Globalization as American Hegemony*, in David Held – Anthony McGrew (eds.) *Globalization Theory*, i. m. 41–61; JOSEPH S. NYE JR.: *Globalization – and American Power*, in David Held – Anthony McGrew (eds.): *The Global Transformations Reader*, i. m. 112–115. Sokan gyanúval élnek és kifejezik kellemetlen érzésüket a globalizáció nyugati, sőt voltaképpen amerikai eredetével kapcsolatban, amely áthatja a világ többi részét is, mind a társadalom felső, mind pedig alsó rétegében (elit és populáris), vö. PETER L. BERGER: *Introduction*, i. m. 2–3.

Úgy tűnik, Berger csakugyan rátapintott a lényegre. Globális kultúra van megszületőben, s ez mind eredetét, mind tartalmát tekintve valóban nagymértékben amerikai. Ez a tény számos súlyos problémát generál, mind érzelmi, mind kulturális tekintetben. Sokak számára, akik Európán és Észak-Amerikán kívül élnek, a globalizáció egész folyamata nagyjából-egészéből a nyugatiasítással rokon értelmű – avagy, talán helyesebb úgy fogalmazni, amerikanizálással. Hiszen kétségkívül ma az USA az egyedül létező szuperhatalom, amely gazdasági, kulturális és katonai téren egyaránt hatalmi helyzetben van a globális rend meghatározásában. A globalizáció jól látható kulturális kifejeződéseinek legtöbbször valóban amerikai – gondoljunk pl. a Coca-Colára, a McDonald’s-ra vagy a CNN-re –, és persze a legtöbb multinacionális óriástársaságot is az USA-ból irányítják. Azonban a globalizáció ma csak részben nyugatiasítás, legalább két okból kifolyólag. Először is a világ növekvő mértékben decentralizálttá válik – gondoljunk csak az egységesítő regionális központokra, amelyek kulturális egységként nyerne formát: ilyen az Európai Unió, a közeljövőben Latin-Amerika, az arab világ, végül Afrika is stb. Másodszor létezik egy mind általánosabbá váló új jelenség, amelyet Anthony Giddens „visszafordított gyarmatosításnak” (*reverse colonization*) nevez, vö. ANTHONY GIDDENS: *Runaway World*, i. m. 34–35. A visszafordított gyarmatosítás azt jelenti, hogy nem-nyugati országok is befolyásolják a fejlődést a nyugati országokban, a kölcsönösség elve alapján, a kapcsolat és a kommunikáció természete szerint. Számos példa adódik erre: gondoljunk csak Los Angeles latinizációjára, a glo-

közepére vagy annak vége felé.³⁵ De a folyamat előre láthatólag nem fog itt megállni. A többi nagy civilizációs egység – mint amilyen az Európai Unió, Latin-Amerika, az arab világ és végül Afrika is – belátható időn belül vélhetően szintén egységesül majd, és osztozni fog közös világunk közös javaiból.³⁶ Ez pedig globális mértékű demokratizálódást követel – közös túlélésünk érdekében.

Eddig áttekintettünk néhány olyan folyamatot, amely a leglényegesebb és a leginkább valószínűsíthető változásokra utal globalizálódó világunkban, tudományos, gazdasági, politikai és kulturális téren egyaránt. Ezen áttekintés ismeretében most már konkrétan is megkérdezhetjük: vajon milyen befolyást gyakorolnak ezek a körülmények a vallásos életre általában, különösen pedig a keresztény spiritualításra, és végül mit jelentenek ezek a kihívások a teológia számára? E kérdésekre a dolgozat második részében adok feleletet.

bálisan orientált high-tech szektor megszületésére Indiában, vagy a brazil televíziós sorozatok eladására Portugália számára (*ibidem*). Az amerikai társadalomkutató, John A. Adams fontos mozzanatot emel ki, amikor ezt írja: „Ennek a könyvnek a közzététele idején [2006] az Egyesült Államok népességének lélekszáma csendesen átlépte a 300 milliós határ, Mexikóé pedig közelít a 110 millióhoz. Mindkét nemzet esetében a népesség összetétele több szinten is változik – legközismertebben a kor szerinti megoszlás tekintetében (az Egyesült Államok esetében [a társadalom] fokozatosan elöregedő, míg Mexikóban még mindig fiatal). Ezen életkori szakadék legsajátabb természete szerint munkahelyhiányt teremt Mexikóban és munkaerő keresletet az Egyesült Államokban, ami ahhoz fog vezetni, hogy továbbra is folytatódik a migráció a határon át délről észak felé, függetlenül attól, hogy újraértékelik-e a formális bevándorlási politikát.” JOHN A. ADAMS JR.: *Bordering the Future: The Impact of Mexico on the United States*, Praeger, Westport, CT – London, 2006, 121.

³⁵ Vö. IAN MORRIS: *Why the West Rules – For Now*, i. m. 610–611.

³⁶ Klasszikussá lett könyvében Huntington kilenc nagy civilizációt sorol fel: nyugati, latin-amerikai, afrikai, iszlám, kínai, hindu, ortodox, buddhista, japán; vö. SAMUEL HUNTINGTON: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, i. m. (magyarul: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, i. m.).